

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historicolitteraria 19 (2019)

ISSN 2081-1853

DOI 10.24917/20811853.19.24

RECENZJE

Daria Targosz

ORCID 0000-0001-6677-762

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Na marginesie *Dziejów grzechu* Ewy Stusińskiej

Ewa Stusińska, *Dzieje grzechu. Dyskurs pornograficzny w polskiej prozie XX wieku*, Fundacja Terytoria Książki, Gdańsk 2018

Michel Foucault pisał w roku 1976¹ o *scientia sexualis*:

wyduje się nadal, że wszystko to odgrywa zasadniczo jedynie rolę defensywną. Jak gdyby w gruncie rzeczy usiłowano maskować seks, tyle o nim mówiąc, odkrywając go – właśnie tam, gdzie go włączono – jako seks zredukowany, pokawałkowany i zaklasyfikowany: dyskurs byłby parawanem, rozproszenie – unikiem. [...] We wszelkiego rodzaju wypowiedziach, skrupulatnych zastrzeżeniach, szczegółowych analizach można dopatrzeć się unikania nieznośnej, nazbyt niebezpiecznej prawdy o seksie².

Od czasu wydania *Histoire de la sexualité* powstało sporo publikacji podejmujących próbę zmierzenia się z dyskursem o seksualności³. Jednakże na gruncie polskiej humanistyki – choć można wymienić kilka tytułów⁴ – walka o miejsce studiów

¹ Odnoszę się do pierwszego wydania *Histoire de la sexualité*, t. 1: *La volonté de savoir*, Paris 1976.

² M. Foucault, *Historia seksualności*, przeł. B. Banasiak, T. Komendant i K. Matuszewski, Gdańsk 2010, s. 43.

³ Por. przykładowe publikacje: K. Millet, *Sexual Politics*, Champaign, IL 2000; *Powers of Desire. The Politics of Sexuality*, red. A. Snitton, Ch. Stansell, S. Thompson, New York 1983; J. De-Jean, *The Reinvention of Obscenity. Sex, Lies, and Tabloids in Early Modern France*, Chicago 2002; M. Perkins, *The Secret Record. Modern Erotic Literature*, New York 1992; E. Showaler, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siecle*, London 2009; N. Strossen, *Defending Pornography. Free Speech, Sex, and the Fight for Women's Rights*, New York 2000; S. Kappeler, *The Pornography of Representation*, Cambridge 1986; S. Žižek, *The Metastases of Enjoyment. Six Essays on Woman and Causality*, London 2005; S. Bleier, *Körperlichkeit und Sexualität in der späten Lyrik Paul Celans*, Frankfurt am Main – New York 1998; P. Brooks, *Body Work. Objects of Desire in Modern Narrative*, Cambridge 1993; K. Hurlley, *The Gothic Body. Sexuality, Materialism, and Degeneration at the fin de siècle*, New York 1996; *Writing on the Body. Female Embodiment and Feminist Theory*, red. K. Conboy, N. Medina i S. Stanbury – New York 1997; P. Cryle, *Geometry in the Boudoir. Configurations of French Erotic Narrative*, New York 1994.

⁴ Por. przykładowe publikacje: P. Dybel, *Ziemsy, słowni, cieleśni*, Warszawa 1988; A. Nęcka, *Cielesne o(d)ślony. Dyskursy erotyczne w polskiej prozie po 1989 roku*, Katowice

nad seksualnością, zwłaszcza w polonistyce, dopiero się rozpoczyna. Pojawił się co prawda wyczekiwany zaczątek krytycznej dyskusji o literaturze gejowskiej⁵, o którą batalia toczy się od kilkunastu lat, wciąż jednak nie udało się przeprowadzić rzeczowej debaty na temat *porn studies*. Drogę do takiej dyskusji otwiera monografia Ewy Stusińskiej *Dzieje grzechu. Dyskurs pornograficzny w polskiej prozie XX wieku*, wydana w 2018 roku nakładem Fundacji Terytoria Książki⁶.

Stusińska, literaturoznawczyni przyglądająca się zjawiskom wykluczonym w dyskursie publicznym, postawiła sobie za cel – obok nakreślenia historii literackiej pornografii w kontekście zakazu i cenzury – wypracowanie metodologicznej podstawy *porn studies* pozwalającej na przyjrzenie się pornografii jako kategorii kulturowej.

Książkę otwiera rozbudowana część teoretyczna: wprowadzenie, w którym autorka zarysowuje dzieje pojęcia „pornografia”, jego początki, związki z dziewiętnastowieczną prostytutką, jak również z pojawieniem się skandalizujących powieści, oraz rozdział pierwszy prezentujący trzy typy dyskursów pornograficznych. Rozdziały badawcze poświęcono utworom Stefana Żeromskiego, Emila Zegadłowicza, Mariana Pankowskiego i Rudolfa Niemca. Monografię zamyka aneks, w którym autorka przedstawia regulacje polskiego prawa dotyczące pornografii.

We wstępie i w pierwszym rozdziale Stusińska szkicuje historię literackiej pornografii, odsyłając do bogatej literatury przedmiotowej – korzysta z dorobku Waltera Kendricka, Susanne Kappeler, Herberta Marcuse’a, Michela Foucaulta, Sigmunta Freuda i innych czołowych reprezentantów studiów nad seksualnością. W swoich rozważaniach odnosi się między innymi do kontekstów estetycznych, kwestii cenzury, popularyzacji materiałów dotyczących pornografii, a także do feminizmu, co sprawia, że wprowadzenie spełnia kryteria syntetyczności, wieloaspektowości i kompleksowości.

Rozdział *Trzy typy dyskursu pornograficznego*, gruntownie podparty materiałem teoretycznym, zasługuje na osobną uwagę – autorka wypracowuje w nim

2011; A. Nęcka, *Granice przyzwoitości. Doświadczenie intymności w polskiej prozie najnowszej*, Katowice 2006; B. Przymuszała, *Ciało jako przedmiot (?) badań humanistycznych. Problemy metodologiczne*, [w:] tejsze, *Szukanie dotyku. Problematyka ciała w polskiej poezji współczesnej*, Kraków 2006; *Ucieleśnienia. Ciało w zwierciadle współczesnej humanistyki. Myśl – praktyka – reprezentacja*, red. A. Wieczorkiewicz i J. Bator, Warszawa 2007; *Ucieleśnienia II. Płeć między ciałem i tekstem*, red. J. Bator i A. Wieczorkiewicz, Warszawa 2008.

⁵ Za sprawą monografii Błażeja Warkockiego (B. Warkocki, *Homo niewiadomo: polska proza wobec odmienności*, Warszawa 2007), a także publikacji takich jak: M. Bielecki, *Transgresje, metamorfozy, przebieranki. Witkowski i Gombrowicz*, „Kresy” 2007, nr 3; W. Browarny, *Pamiętnik znaleziony w pikiecie*, „Odra” 2005, nr 4; S. Gwóźdź, *Strategie melancholijne w prozie Michała Witkowskiego*, „Kresy” 2007, nr 3; K. Maliszewski, *Utracona cześć literatury polskiej*, „Czas Kultury” 2005, nr 1; W. Rusinek, *Estetyka i rozkład. O świecie przedstawionym w prozie Michała Witkowskiego*, „FA-art” 2008, nr 2–3; P. Sobolczyk, *My Queendom Is My Pride*, „Tygiel Kultury” 2005, nr 7–9; B. Warkocki, *Do przerwy 1:1*, „Krytyka Polityczna” 2005, nr 9/10.

⁶ E. Stusińska, *Dzieje grzechu. Dyskurs pornograficzny w polskiej prozie XX wieku*, Gdańsk 2018.

narzędzia metodologiczne, wykorzystywane następnie w analizie dzieł literackich powstałych w różnych fazach modernizmu. Stusińska wyróżnia kluczowe rodzaje dyskursu pornograficznego, przypisując każdemu określone cechy, a także wskazując na ich społeczno-polityczno-filozoficzne podłoże. Pierwszy z wymienionych dyskursów – klasyczny – cechuje się systemowym traktowaniem języka, tradycyjnym pojmowaniem estetyki przeciwstawiającej klasyczne piękno brzydocie, bipolarnymi podziałami na dobro–zło, prawdę–kłamstwo itp. Dyskurs nowoczesny natomiast „oddał niebezpieczne treści z dziedziny seksualności w ręce wyspecjalizowanych urzędników”⁷, stawiając sobie za cel naukową neutralizację i funkcjonalizację seksu oraz wyznaczanie norm. Ostatni z wymienionych typów, najszerzej opisany – estetyczny – zakłada, że funkcjonująca w jego obrębie seksualność nie jest wynaturzeniem czy deformacją, lecz pełnoprawnym tematem literackim.

Odnosi się wrażenie, że skonstruowane przez badaczkę typy dyskursów opierają się na pewnej schematyczności, na zbyt arbitralnym podziale na pozytywne i negatywne (zdaje się, że autorka, dokonując rozróżnienia, wartościowała i stopniowała je ze względu na ich „postępowość”). Obie wspomniane wyżej części teoretyczne książki niewątpliwie mają bardzo bogatą podbudowę materiałową, a zaproponowana w nich typologizacja dyskursów bezsprzecznie jest przemyślana, solidnie opisana i metodologicznie uzasadniona, jednakże czytając te partie monografii, można odnieść wrażenie, że wkrada się w nie chaos, spowodowany nadmiarem cytatów oraz nie do końca umiejętnym połączeniem ich z tokiem autorskiej wypowiedzi. Dotyczy to zwłaszcza nader częstego wprowadzania do tekstu osobnych zdań będących w całości cytatami, co sprawia, że niekiedy wydają się one oderwane od wywodu. Jest to jednak drobna uwaga, odnosząca się wyłącznie do sposobu pisania, który utrudnia lekturę, ale nie umniejsza walorów merytorycznych omawianej publikacji.

Część analityczną monografii warszawskiej badaczki tworzą trzy rozdziały: początkowy – dotyczący *Dziejów grzechu* Żeromskiego, kolejny – w którym autorka przygląda się *Zmorom* i *Motorom* Zegadłowicza, oraz ostatni poświęcony analizie *Na paryskim sztrychu* Rudolfa Niemca i *Rudolfa* Mariana Pankowskiego. Warto zaznaczyć, że choć część teoretyczna monografii jest niezwykle rozbudowana, to rozdziały dotyczące utworów literackich są niedługie. Zdają się one służyć przede wszystkim tekstowej egzemplifikacji omówionych typów praktyk językowych. Choć omawiane dzieła domagają się głębszej interpretacji w kontekście pornografii literackiej, to zamysł monografii jest inny – autorka świadomie kładzie nacisk na jedną warstwę wybranych utworów i w ten sposób stara się zobrazować istotę wyodrębnionych przez siebie rodzajów dyskursów. Robi to wprawnie i efektywnie, a jednocześnie nakreśla kontekst powstania i recepcji omawianej twórczości, wiążąc wydźwięk utworu z oczekiwaniami epoki.

Stusińska umiejętnie łączy aparat teoretyczny z przykładami literackimi. Za pomocą dokonania dekonstrukcji pojęcia „pornografii”, a także ukazania jego dyskursywnego uwikłania udowadnia stawiane tezy wskazujące na potencjał polityczny

⁷ Tamże, s. 65.

i kulturowy pornografii mogącej służyć jako narzędzie krytyki form opresji oraz dominujących struktur reprezentacji. Ograniczenie obserwacji materiału badawczego do zagadnień najbardziej celowych z punktu widzenia założeń i tez pracy jest umotywowane. Ponadto autorka – co jest niewątpliwą zaletą monografii – w trakcie interpretacji wybranych dzieł nie ucieka od szerszej refleksji. Wskazuje chociażby na obsceniczną *Dziejów grzechu* Żeromskiego jako na symbol rozleglejszych przemian społeczno-obyczajowych, oznakę kryzysu, anomalię i próbę jej „egzorcyzmowania przez sztukę”⁸. Zadaje na przykład pytanie o stworzenie złej literatury przez „sztukę wysoką” i dostrzega w tym historyczne zadanie Młodej Polski⁹. Również w rozdziale dotyczącym twórczości Zegadłowicza autorka monografii nie ucieka od zarysowania szerszego kontekstu, przywołując tym razem kontrowersje związane z wydaniem *Zmór* i *Motorów*. Przypomina, że wpływ na recepcję obydwu powieści miały względy pozaliterackie¹⁰. W ostatnim rozdziale, dotyczącym *Rudolfa* Mariana Pankowskiego i *Na paryskim sztrychu* Rudolfa Niemca, Stusińska poświęca sporo miejsca zarówno zobrazowaniu i omówieniu dyskursu pornograficznego, ale ustosunkowuje się również do problemów z odbiorem dzieła, dodając trafne spostrzeżenia na temat tendencji krytyki do dokonywania ocen przez pryzmat politycznego uwikłania autora, ze stratą dla namysłu nad estetyką utworu. Ten szeroki ogląd sprawia, że *Dzieje grzechu* – łącząc podbudowę teoretyczną, analizę materiałową oraz rozmaite konteksty związane z powstawaniem i recepcją omawianych dzieł, a także z ich znaczeniem dla epoki – są opracowaniem nie tylko rzetelnym, ale i wieloaspektowym, a przez to na swój sposób pełnym.

Choć zagadnienia pornografii, erotyzmu czy seksualności traktowane bywają przez polską humanistykę „po macoszemu”, to coraz trudniej na jej gruncie zaprzeczać znaczeniu szeroko pojętej cielesności dla tożsamości człowieka. Georges Bataille określa erotyzm jako zaburzenie równowagi, prowokujące człowieka, by ten świadomie „postawił sam siebie pod znakiem zapytania”. Erotyzm pojawia się w świadomości człowieka jako to, co zdaje się kwestionować jego byt¹¹. Autor *Łez Erosa* powiada, że „wszelki erotyzm ma na celu osiągnięcie istoty w najczulszym punkcie, tak, by zamarło w niej serce”, a „przejście od stanu normalnego do stanu erotycznego pożądania zakłada względne roztopienie, rozprzężenie bytu usta-

⁸ Tamże, s. 149.

⁹ Tamże, s. 136.

¹⁰ Zgodnie z nakreśloną przez Stusińską specyfiką dyskursu klasycznego strategie krytyki, pomijając jakość artystyczną, skupiały się na względach politycznych. Środowiska prawicowe potępiały erotyzm powieści jako naruszający normy społeczne, zarzucając Zegadłowiczowi złą kondycję moralną, umysłową (choroba psychiczna), niepolskie pochodzenie, natomiast środowiska centrolewicowe zwracały uwagę na odwagę autora, łamanie tabu, rzucenie wyzwania Kościołowi i kołtunerii. Zarówno przychylne, jak i nieprzychylne Zegadłowiczowi środowiska wykazywały się fragmentarycznością interpretacji utworów i wykorzystywały retorykę skandalu do celów politycznych. Sprawę nagłaśniał także sam autor *Motorów*, wykorzystujący nastroje społeczne do propagowania swoich utworów.

¹¹ G. Bataille, *Erotyzm*, przeł. M. Ochab, Gdańsk 2007, s. 31.

nowionego w porządku nieciąglym”¹². Warszawska historyczka literatury, pisząc swoją książkę dotyczącą praktyk reprezentacji, przez które kodowany i dekodowany jest obraz ludzkiej seksualności, podejmuje więc kwestię antropologicznie oraz literaturoznawczo nieoczywistą i niepokojącą, ale ważną i wymagającą pogłębionej refleksji. W swoich *Dziejach grzechu* dowodzi ważkości namysłu nad miejscem pornografii w literaturze, ilustruje złożoność kategorii pornografii literackiej, ukazuje potencjał, jaki niesie zę sobą krytyczna lektura tekstów literackich sytuujących się w przestrzeni pornografii lub w polu jej oddziaływania.

Omawiana propozycja badawcza Ewy Stusińskiej to – wedle słów Krzysztofa Kłosińskiego – „pionierskie i oryginalne opracowanie zagadnienia trudnego, dotąd tak rzetelnie i twórczo niepodejmowanego na naszym gruncie”¹³. Oznacza to między innymi, że autorka, pisząc swoją książkę – intelektualnie rzetelną, umiejętnie podbudowaną teoretycznie i materiałowo – nie tylko wskazała na lukę, która domaga się wypełnienia, ale rzuciła też wyzwanie polskiej humanistyce. Jej monografia toruje drogę kolejnym twórcom polskich *porn studies*, jest zaproszeniem do rozmowy o istocie i znaczeniu pornografii oraz o sposobach jej funkcjonowania w literaturze polskiej, a tym samym stawia nam wszystkim pod rozwagę kwestię istotną, wartą namysłu, chętnie jednak przez badaczy literatury zbywaną milczeniem.

¹² G. Bataille, *Wprowadzenie do antropologii erotyzmu*, przeł. M. Ochab, [w:] *Odmieńcy*, red. M. Janion i Z. Majchrowski, Gdańsk 1982, s. 349.

¹³ Fragment recenzji wydawniczej na stronie: <https://terytoria.com.pl/1250-dzieje-grzechu-historia-polskiej-pornografii-literackiej.html> (dostęp: 20.12.2018).